

ذکر مصحفی

(جناب نثار احمد صاحب فاروقی۔ یونیورسٹی لائبریری دہلی)

(۱۰)

سادت خاں ناہر نے خوش معرکہ زیبائیں، عبدالغفور نسلخ نے سخن شعرا میں بعد الحیٰ مصفا بدایونی
نے شمیم سخن میں اور بیتا اصغر حسین امر و ہومی نے ایریخ اصغر میں بھی مانی ہی لکھا ہے۔ ان راویوں میں سے
آخری تین کے لئے کہا جاسکتا ہے کہ ان کا ماخذ ”سراپا سخن“ ہی ہے۔ اصغر حسین نے توجوالہ بھی دیا ہے:
”در شیخ غلام ہمدانی... بمعنی تخلص، شاگرد میاں مانی کے تھے... جیسا کہ تذکرہ سراپا سخن، بولہ
میر حسن علی کھنوی (کرزا) اس کا شاہد حال ہے۔“

لیکن تلمذ کے سلسلے میں حسن کی یہ روایت قابل قبول نہیں ہو سکتی جب تک کوئی قدیم ترین سند نہ ملے۔ امیر حمزہ
علوی کے بیان کا جو طویل اقتباس ہم نے اوپر درج کیا، سرسری نظر میں اس پر کئی تنقیدات قائم ہوتی ہیں جنہیں
مقتبسہ عبارت میں ہند سے لگا کر تفہیم کر دیا گیا ہے۔ اور بیان ان کی اہمیت کی جاتی ہے:
(۱) تذکرہ سراپا سخن کا حوالہ علوی صاحب نے اصل کتاب سے رجوع کے بغیر درج کر دیا ہے ورنہ
ان کا ماخذ دراصل آب حیات ہے۔ سراپا سخن کے مؤلف نے مختلف نام لکھا ہے۔

(۲) یہ نہیں بتایا کہ تلمذ کی یہ روایت ”پایہ اعتبار سے ساقط“ کیوں ہے؟ اس کی تردید کے لئے کافی ثبوت
کی ضرورت تھی۔

۱۰ سادات خاں ناہر کے ”خوش معرکہ زیبائیں“ ایک قلمی نسخہ لکھنؤ یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ ہے۔ کتبلاگ مشرقی خطوط ۱۲
(۱۹۱۵ء) کے نسخہ: سخن شعرا، ۴۴ (۱۸۷۱ء) سے مصفا: شمیم سخن / ۱۵ اصغر حسین: تاج اصغر / ۱۲۹۔

(۳) اگر امانی سلسلہ میں مرشد آباد چلے گئے تھے تو مصحفی سے ان کی ملاقات کا امکان ہی نہیں۔ مصحفی سلسلے سے پہلے دہلی کبھی نہیں آئے۔ اس کے خواہہ گذشتہ صفحات میں پیش کئے جا چکے ہیں۔
 (۴) مصحفی کم سنی میں تحصیل علم کے لئے دہلی آئے، یہ غلط ہے۔ اول تو وہ کم سنی میں نہیں آئے، دوسرے تحصیل علم کے لئے نہیں، تلاشِ معاش میں آئے تھے۔ اور اسی دوران میں محنت و مطالعے سے علمی استعداد میں اہلاد کیا جس کی تفصیل آگے آئے گی۔

(۵) میرا خیال ہے کہ یہ دوسرا تخلص شیفہ نے کسی غلط روایت کی بنیاد پر لکھ دیا ہے۔ شاہ جہاں آباد سے ہرن ایک ہی امانی کا تعلق تھا جن کا فخر حال خود شیفہ نے لکھا ہے۔

(۶) یہ بھی غلط ہے کہ اسد مصحفی کے ہم عمر تھے۔ اس کا ثبوت فراہم کرنا ضروری تھا۔ مصحفی ان کے ہم بھت تھے اور ان کا بیان ہے کہ انتقال کے وقت ان کی عمر پچاس برس کے قریب تھی۔ اور دوسرے ان کے بھائیوں کے ہزروں کے ہاتھ سے مارے گئے تھے۔ سن دس سال میں وہ مصحفی سے یقیناً بڑے ہوں گے۔ پھر یہ کہ عمر کا تفاوت لازماً شیفہ قلم میں جاری نہیں ہوتا، شاہ مبارک آباد و پیدائش ۱۱۹۵ھ اسراج الدین علی شاہ آرزو و پیدائش ۱۱۹۹ھ کے شاگرد تھے اور دونوں کی عمر میں ۵۰ سال کا تفاوت تھا۔

طبیعت کی موزونی اور شعروشاعری سے مناسبت خداداد ملکہ ہے اس کا اکتساب سے کچھ تعلق نہیں ہے

لہ شیفہ: گلشنِ بے غار، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱،

اسی لئے عربی کا مشہور قول ہے: الشَّعْرُ أَمْرٌ تَلَامِيذُ الرَّحْمَنِ دُشَاوُكَ مَبْدَأُ زِيَاضٍ سَے تَلَدُ۔
 حقیقت یہ ہے کہ دنیا میں کسی زبان کے بھی جتنے بڑے بڑے شاعر ہوئے ہیں جن کا نام اور فن آج
 وہ کسی استاد کی محنت یا تعلیم و تربیت کا نتیجہ نہیں، بلکہ ان کی فطری صلاحیتوں نے انہیں ادب کما
 دیکھا جائے تو فارسی اور اردو کے سوا کسی دوسری زبان میں استاد کی اور شاگرد کی جیسا کہ
 نہیں تھا۔ اگر کسی کی شائستگی استاد کی رہیں بہت ہوتی تو شعر و ادب کے فحاش ۱۰۰ کے پیمانے پر
 ہوتے۔ حقیقت یہ ہے کہ فارسی اور اردو میں عروض کے قواعد کی پابندی بہت سخت ہے اس کے
 کی نوک پلک اور نیک سیکھ کا ہر درجہ خیال رکھا جاتا تھا۔ اس میں اجتہاد کی گنجائش شکل ہی سے نکلتی
 کھیلے کا تو ذکر ہی کیا۔ کسی سے اصلاح لینے یا مشورہ لینے کا مدعا ہی ہوتا تھا کہ زبان کے رد
 اور ان عروض کے مخالف و متعلق اور ”ترصیع و ترکیب“ کے اہول سیکھ لئے جائیں۔ ورنہ کوئی استاد
 کے محسوس کرنے کا انداز، سوچنے کا طریقہ اور اخذ و گرفت کا زاویہ تبدیل نہیں کر سکتا نہ اس کے اح
 میں دخل دے سکتا ہے۔ احساس و ادراک شعر کی روح ہیں۔ اور الفاظ ان کا جسم یا جامہ۔ اس
 کی اہمیت کچھ نہیں رہ جاتی کہ کسی شاعر کا استاد کون تھا؟ بقول حضرت اثر لکھنوی:

شعر کیا؟ موقلم عشق سے تھیویر بر جمال

کوئی استاد کسی کا اثر اس فن میں نہیں

لیکن تاریخ ادبیات کا طالب علم اس تاویل سے شاید مطمئن نہ ہو۔ اسی لئے ہمیں یہ بھی تحقیق کرنا پڑتا
 کے ذہنی نشوونما اور ساخت پر داخست میں حقد لینے والا کون تھا۔ اُسے روزمرہ، کا دورہ، نصاحت
 اور فن کے نکات و رموز کس نے بتائے اور رواں کر لئے۔ اور اس کے فنی مدارج کی تکمیل کا
 صلاحیتوں کو ابھارا۔

خود مصطفیٰ نے اپنے استاد کا کہیں نام تک نہیں لکھا صرف ایک جگہ زبان کا حال لکھے
 کیا ہے کہ میں اپنی کتب نشینی کے زمانے میں استاد کے ساتھ جا کر اُن سے ملتا تھا۔ اور یہ عبار
 بھی نقل کر چکے ہیں:

تخیر مراد استادوں روزے در عالم کتب نشینی وابتدائے ثنوی موزنی پر صحبت ایشان
رسیدہ بود....

اُن کے ایک مقلع میں بھی استاد کی خدمت کرنے کا اشدہ ملتا ہے:

اے مصحفی شاعر دہی ہووے گا رہنورد

جو میری طرح خدمت استاد کرے گا

لیکن ان اشارات سے ہیں کسی واضح نتیجے پر پہنچنے میں مدد نہیں ملتی۔ اتنا ضرور معلوم ہو جاتا ہے کہ انہوں نے
بہت جھوٹی عمر سے شعر کہنا شروع کر دیا تھا اور اُن کے استاد شاعری بھی امر وہے کے ہی کوئی غیر معروف سے
شاعر ہے ہوں گے خواہ انھیں کا تخلص مانی ہو یا کچھ اور ہو۔

تخلص | حیات دیر کے مولف افضل حسین ثابت لکھنوی نے لکھا ہے:

”میں نے بہت سے تذکرے دیکھے۔ ایک ایک تخلص کے کئی کئی شاعر نظر آئے۔ مگر دیر تخلص مرزا صاحب

سے پہلے کسی شاعر کا مجھے نظر نہیں آیا۔ منشی مظفر علی خاں صاحب ایمر مرحوم گویا اسی مرنے

کے لئے فرما گئے ہیں:

شاعرانِ حال کیا مضمون نو باندھیں ایسر

ڈھونڈتے ہیں یہ تخلص بھی نیا ملتا نہیں؟

یہ کچھ ایسی قابلِ غم خرابات نہیں کہ کسی شاعر کا تخلص ایسا ہو جو اس سے پہلے کسی نے نہ رکھا ہو۔ اتنا ضرور
ہے کہ کبھی کبھی نیا اور بلین تخلص انتخاب کرنے سے جہاں شاعر کی انفرادیت کا اظہار ہوتا ہے وہیں اس کے ذہن
لادمت اور تازہ کاری بھی ظاہر ہوتی ہے۔ مگر اسے کلیہ نہیں بنایا جاسکتا۔

مصحفی نے اپنا تخلص بالکل نیا ڈھونڈھ کر نکالا ہے۔ اور جہاں تک ہمارے مطالعے کا تعلق ہے اردو

ادب میں آج تک کوئی دوسرا شاعر مصحفی سے پہلے یا ان کے بعد اس تخلص کا نہیں گذرا انہوں نے کبھی
تخلص تبدیل بھی نہیں کیا۔ معلوم ہوتا ہے کہ ”نہاں خانہ ازل“ سے یہ طفرائے امتیاز انھیں کے حصے

مصحفی، تذکرہ ہندی / ۱۱۰۔ ۱۱۱۔ افضل حسین ثابت: حیات دیر / ۲۳ دلاہور۔ ۱۹۱۳ء

میں آیا تھا۔ جیسا کہ ہم نے شروع میں بھی لکھا ہے کہ میر حسن دہلوی پہلے تذکرہ نگار ہیں جنہوں نے مصحفی کا حال اور کلام اپنے تذکرے میں شامل کیا اس وقت مصحفی جوان کیا نو جوان ہی ہوں گے اور میر حسن سے ان کی ملاقات بھی نہیں ہوئی تھی لیکن انہوں نے لکھا،
 از تعلقِ اوسلوم می شود کہ مرے صالح امت ہے

یہ رائے بہت ہی مناسب اور متوازن ہے۔ ایک نادریدہ انسان کے بارے میں اس کے نام اور کلام ہی سے کچھ اندازہ لگایا جاسکتا ہے۔ یہ بات لکھکر میر حسن نے اپنے مرد صالح اور قیافہ شناس ہونے کا ثبوت دیا ہے۔ کیونکہ اگر غور کئے تو یہ عجیب بات ہے کہ ہمارے بعض شعرا کا نام ان کی سیرت اور شاعری کا نشان بن گئے ہیں۔ مثلاً میر، میر مجلس ہیں۔ درد ایک صوفی فنش انسان ہیں جن کا مسلک ہی یہ ہے کہ

کفر کا فراد و دین دین دار را

دردِ دردے دل عطا را

سودا کی جہولت اور ان کے ”غنا گستہ“ قلم کو دیکھئے تو ”سودا زدہ“ ہی نظر آتے ہیں۔ سوز، اگرچہ درد کے بھائی ہیں لیکن درد اور سوز میں جو فرق لغوی اعتبار سے ہے وہی ان دونوں کی شاعری میں ملے گا۔ سوز کے ساتھ مجاز کا تصور زیادہ وابستہ ہے۔ اگر آزاد کی روایت کو صحیح تسلیم کر لیا جائے تو میر نے یہاں تک کہہ دیا تھا کہ ”شرفا میں ایسے تخلص ہم نے کبھی نہیں سنے“

غلاظہا، جرأت کے کلام میں ”جرأتِ زندان“ ہے تو رنگین کی ”رنگیں طبعی“ ان کے ریختہ، بخیتہ اور آمیزہ و آمیختہ سے ظاہر ہے۔ ریختی کو رواج دینے کا ”سہرا“ بھی بقول انشا انھیں کے سر پہ ہے۔ انشا کا قلم ہر زبان اور ہر میدان میں چلتا ہے۔ ایک طرف ہندی ادب کی تاریخ میں مختصر انسانہ اور ”سہدی انشا“ کا آغاز

میر حسن نے تذکرہ شعلے اردو نمبر ۱۹۰۰ - آزاد آب حیات / ۲۱۸ (جلد دوم) ۱۹۰۱ء میں لکھا تھا

ترجمہ پنڈت کشن داس ۱۹۳۰ء ”ریختے کے تئیں جھوڑ کر ایک ریختی اجملا دی ہے اس واسطے کہ جملے دوسری کی سیٹیاں بڑھ کر شائق ہوں۔

تہ عبدالرؤف مشرت، آبِ بہار (دہلی) پر میں لکھتا ہوں

ان کی کہانی ”رائی لٹکی“ سے ہوتا ہے تو دوسری طرف ”بے نقطہ لکھے“ اور ”بے نقطہ سانے“ میں اپنا جبریل نہیں رکھتے۔ ناسخ کو دیکھتے تو متروکات کی گردن مارنے پر تلے ہوئے ہیں۔ آتش بھی آتش کے ہر کھلے ہیں۔ مزاج میں ایسی بھرک ہے کہ ”کسی نے ان کو دیکھ کر کھنکارا یا سامنے سے موبچہ اونچی کرتا ہوا اٹھا۔ بس غصہ آگیا، تمہارا کچھنچلی اور کہاؤ ہمارے تمہارے دو دو ہاتھ ہو جائیں“

غرض اس اعتبار سے دیکھتے تو مصحفی کے قلم میں جو سنانیت، ثقاہت، سنجیدگی، تھاؤ ”مرنج و مرچا“ والی کیفیت اور صالحت و صلح پسندی، مسکین نہا می، اور پاکیزگی ہے وہ ان کی شاعری کا اور ان کی سیرت کا عکس بھی پیش کرتی ہے۔

ترک دہن مصحفی امر دہ سے نکل کر پہلے کہاں گئے؟ اس میں بھی ذرا سا غلط بحث ہو گیا ہے۔ عام طور سے ”بونوں اور تذکرہ نگاروں کا یہی خیال ہے کہ وہ امر دہ سے تھیں علم کے لئے دہلی آئے تھے۔ لیکن میں اس کے قبول کرنے میں تامل ہے۔ ڈاکٹر مولوی عبدالحق لکھتے ہیں: ”اُس پر سب تذکرہ نویسوں کا اتفاق ہے کہ ابتدا اُسے شباب ہی میں وہ دہلی چلے آئے تھے اور وہیں ان کی تعلیم و تہذیبیت ہوئی اور وہیں ان کی شعر و شاعری چمکی۔۔۔۔۔ مصحفی نے اپنے بزرگوں کا پیشہ ”نو کر می خانہ بادشاہ“ لکھا ہے لیکن جب سلطنت کے کاروبار میں خلل واقع ہوا تو ان کا روزگار بھی درہم برہم ہو گیا۔ میر حسن اپنے تذکرے میں لکھتے ہیں کہ ان کی بسر وقات تجارت پر تھی (تذکرہ میر حسن صفحہ ۱۹۰)۔ سپرنٹنڈنٹ نے بھی بحوالہ عشقی اس کی تائید کی ہے (مصحفی نے اپنے حال میں اس کا کہیں ذکر نہیں کیا لیکن دلی کے قیام کے ذکر میں جو خطو جملے مینا ان کے قلم سے نکل گئے ہیں اس سے یہ قیاس ہوتا ہے کہ میر حسن کا یہ خیال صحیح ہے کہ اس زمانے میں ان کی گزراں تجارت ہی پر تھی لکھتے ہیں:

”میں شاہجہاں آباد میں بارہ سال تک درونجف تھاں مرحوم میں، گوشہ عزت میں رہا۔۔۔ اور اہل فرائض

کے زمانے میں تماشہ معاش کے لئے گدا کے دروازے پر نہیں گیا“ (تذکرہ ہندی گویاں صفحہ ۱۲۳)۔

اس سے قیاس ہوتا ہے کہ دلی میں وہ اپنی معاش اپنے دست و بازو سے کمانے تھے اور کسی کے دست و گریب نہ تھے۔

اگرچہ بقول خود وہ دہلی میں بارہ سال تک عزت گزین رہے لیکن اس پر بھی مشاعروں کی تحریک بخوشاؤ

کا چرچا برابر جاری رہا اور خود بھی اپنے ہاں مشاعرے ترتیب دیتے رہے (تذکرہ ہندی گویان حال اسد خواں)۔
 دیگر عزیز دیکھو عہدہ مخبرہ و مجرہ لغز... دلی کا رنگ بدلا ہوا تھا اور حالات نامساعد تھے۔ سیراوقات کے ذرائع تنگ ہو رہے تھے ناچار اپنے دوسرے ہم عصروں کی طرح دل پر پتھر رکھ کر دلی کو خیر باد کہا اور وادی غربت میں قدم رکھا۔۔۔
 معصنی دلی سے آنولہ اور ٹانڈہ پہنچے۔

جب میکہ پہنچا تو رہی کیا جگہ کی قید مسجد ہو، مدرسہ ہو، کوئی خانقاہ ہو ٹانڈے میں نواب محمد یار خاں امیر ضلع نواب علی محمد خاں صاحب ذوق اور قدر شناس امیر تھے شاعروں کا ان کے ہاں اچھا نا اچھا جگمگاتا تھا۔۔۔ معصنی بھی شریک صحبت ہو گئے۔۔۔ لیکن یہ مجلس زیادہ مدت چھنے نہ پائی سکر تال کی لڑائی میں نواب ضابطہ خاں کو شاہ عالم نے مرہٹوں کی امداد سے ایسی شکست دی کہ ٹانڈے کی امارت درہم برہم ہو گئی۔۔۔ معصنی ٹانڈے سے سسٹہ کے لگ بجگ لکھنؤ پہنچے۔۔۔

یہ اتباس بہت طویل ہو گیا لیکن اپنے مقصد کی وضاحت کے لئے اسے طوالت کے باوجود نقل کرنا ضروری مولوی عبدالحی نے اس عبارت میں جذباتیں ایسی لکھی ہیں جو بڑی مغالطہ انگیز ہیں:

(الف) ان کا خیال ہے کہ معصنی ابتدائے شباب میں دہلی آئے یعنی امر دہسے سیدھے یہیں آ گئے تھے اور یہاں تعلیم حاصل کی، شہر و شاعری کا چرچا رہا وغیرہ۔

(ب) اسی زمانے میں معصنی بارہ سال تک گوشہ نشین اور عزت گیرین رہے اور یہ نجف خاں کا زمانہ تھا۔ یہ وہاں میں دیکھیے کہ نجف کا دوسرا رت ۱۱۸۵ھ سے شروع ہوتا ہے ۱۱۹۵ھ تک رہتا ہے۔)

(ج) اس گوشہ نشینی کے بعد وہ ٹانڈہ پہنچے۔ اور وہاں سے لکھنؤ گئے۔ ٹانڈے سے اُجرنے کا سبب بھی خود ہی لکھتا ہے کہ ۱۱۸۵ھ میں ضابطہ خاں کی شکست نے محمد یار خاں امیر کی امدت کو درہم برہم کر دیا تھا۔

اب یہ دیکھنا چاہیے کہ جو شخص دہلی میں بارہ سال تک گوشہ نشین رہا، وہ ۱۱۸۵ھ میں کٹہر کیسے پہنچ گیا؟۔۔۔ ظاہر مولوی عبدالحی کی عبارت سے یہی نتیجہ نکلتا ہے کہ اُن کی رائے میں معصنی بارہ سال تک دہلی میں قیام کر تعلیم حاصل کرنے کے بعد ٹانڈہ اور آنولہ پہنچے تھے۔ حالانکہ یہ ہر سچا غلط ہے۔

دہلی

لہٰذا عبدالحی، متعدد تذکرہ ہندی، معصنی، ص ب تاد۔